

BOSHLANG'ICH SINFLARDA TINISH BELGILARINI O'RGATISH USLUBIYOTI

Abdusattorova Farangizbonu Azizjon qizi

Qo'qon Davlat pedagogika instituti, Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabasi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.8237740>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 31-July 2023 yil
Ma'qullandi: 05-August 2023 yil
Nashr qilindi: 11-August 2023 yil

KEY WORDS

Boshlang'ich ta'lim, punktuatsiya, tinish belgilari, vergul, nuqta, undov, so'roq belgilari, metodika.

ABSTRACT

Maqolaning mazmuni shundan iboratki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozishida tinish belgilarini tog'ri ishlata olishga o'rgatish. Punktualiya-yozuv orasidagi aloqaning muhimvositalaridan biri ekanligini o'quvchilarga tushintirish.

Ona tili darslari fan o'qituvchilari tomonidan puxta o'ylangan, ma'lum tizimga solingan, o'quvchilar aqliy bilimlarini charxlaydigan bo'lishi lozim. Zotan, "Milliy o'quv dastur"da ko'zda tutilgan asosiy masala – O'zbekistonning kelajagi bo'lgan barkamol avlod, komil insonni tarbiyalab voyaga yetkazish jamiyatning oldida turgan muhim vazifadir.

"O'n bir yillik (1-11- sinflar) o'qishdan iborat umumiy o'rta ta'lim majburiydir. Ta'limning bu turi boshlang'ich ta'limni (1-4-sinflar) qamrab oladi hamda o'quvchilarning fanlar asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlarini, ularda bilim o'zlashtirish ehtiyojlari, asosiy o'quv-ilmij va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini mehnat ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni va kasb tanlashni shakllantiradi.

Kelajagimiz bo'lgan yosh avlod bilim egallashda boshlang'ich ta'limda ona tili fanlarini chuqur, ongli tarzda o'zlashtirishlari muhim sanaladi. Shunday ekan, bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda boshlang'ich ta'limdagi fanlarni o'tishda jahon andozalariga mos va xos bo'lgan o'qitish usullaridan foydalanish muhimdir.

Kelajak - bu yoshlarning qo'lida, demak, yoshlar ilmi, bilim bo'lishi shart va zarur. Uning uchun bolalarni boshlang'ich sinfga o'tganidan boshlab tog'ri ta'lim va tarbiya berishimiz lozim. Dastlab o'quvchilarni tog'ri yozishni va ifodali o'qishni o'rgatishimiz kerak. Tog'ri yozishda tinish belgilari ya'ni punktuatsiyaning o'rni juda katta. Punktualiya - bu tinish belgilarining tog'ri ishlatilishi haqidagi qoidalar yig'indisi. Punktualiya yozuv orasidagi aloqaning muhim vositalaridan biri sanaladi.

Boshlang'ich sinflarda asosan to'rtta tinish belgisi o'rgatiladi bular: gap oxirida nuqta, so'roq, undov, belgisi hamda uyushiq bo'lakli gaplarda vergulning ishlatilishi haqidagi qoidalar o'rgatiladi va uni ko'plab hayotiy misollar orqali kengroq tushintirishimiz mumkin. Tinish belgilari asosan muayyan tilda yozma nutqni tog'ri, ifodali, mantiqli bayon qilishda uni ixchamlashda, yozma nutq qismlarining o'zaro mantiqiy grammatik

munosabatlarini ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga tinish belgilarini o'rgatish, bu bo'yicha ko'nikmalar paydo etish ahamiyatli ishlardan biri. Sababi, tinish belgilarini o'rgatish orqali ularning intonatsiya jihatdan tog'ri gapirish, tog'ri yozish ko'nikmalari rivojlanadi. Bolalar maktabga kelib gap bilan ishlashadi, har bir gapning oxiriga nuqta qo'yilishi kerakligi eslatib o'tiladi. Shuningdek, yozishda birinchi navbatda nuqta bilan tamomlanadigan so'zlardan boshlab o'rgatiladi. Shuning uchun, eng dastlab bolalar nuqta bilan, undan keyin esa so'roq belgisi bilan tanishadi. Bu faqat amaliy ishning jarayonida ko'rsatilib, gapirganda bir gap ikkinchi gapdan oz pauza bilan bo'linib turadiganligi, tovush ozgina pastroq aytilishini o'qituvchi o'zi ko'rsatadi. Yozishda nuqta belgisi bilan belgilanadi. Bu gapning tamomlanganini ko'rsatadi. Bu tayyorlangan tizim bo'yicha ko'rsatiladi va o'quvchilarning o'zlariga aytirib, o'rgatilib boriladi. O'qitish jarayonida o'quvchilar nuqta, so'roq belgisi, ko'p nuqta, vergul, undov belgilari bilan tanishadi. Sodda bir necha topshiriqlardan keyin ularda ko'nikma paydo bolib, ularning ayirmasini tushinib boradi.

Tinish belgilari gap qismlarining o'zaro logik-gramatik munosabatlarini ko'rsatishda muhim grafik vosita sifatida ishlatiladi. Punktatsiya, bir tomondan yozuvchiga o'z yozma nutqini aniq, to'g'ri va ifodali bayon etish imkoniyatini bersa, ikkinchi tomondan, o'quvchiga muayyan matndagi fikrni yozuvchi bayon etganidek, yozuvchining maqsadiga muvofiq tushuna olish imkoniyatini yaratadi. Tinish belgilarining qo'llanilishi gaplarning mazmuni, grammatik qurilishi va ohangiga ko'ra bo'linadi. Ayrim tinish belgilarining qo'llanilishi gapning mazmuni bilan bog'liq bo'ladi. Jumladan, ifodalanmoqchi bo'lgan mazmun tugallangan bo'lsa nuqta, undov, so'roq belgisi qo'yiladi. Tugallanmagan yoki izohtalab tushunchalar ko'p nuqta yoki qavslar bilan ifodalaydi. Nuqta - eng ko'p qo'llanuvchi tinish belgilarining biri. Uning asosiy vazifasi xabar ma'nosini anglatuvchi muayyan bir fikrning tugallanganligini ko'rsatishdir. Ma'lumki, punktatsiya tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi qoidalar yig'indisidir. „Punktatsiya ham yozuv kabi kishilar orasidagi aloqaning muhim vositalaridan biri sanaladi“¹. Boshlang'ich sinflarda o'rgatiladigan tinish belgilari kam bo'lishiga qaramay, o'qituvchi har bir sinfdan tinish belgilari ustida muntazam ish olib borishi zarur. Kichik yoshdagi o'quvchilarni tinish belgilari bilan tanishtirishda o'qituvchi, avvalo, ularning yozma nutqda ishlatilishi va o'rnini ko'rsatadi. Tinish belgisi fikrni to'g'ri, boshqalarga tushunarli qilib ifodalash uchun muhim ekanini tushuntiradi. Masalan, nuqtaning roli bilan elementar tarzda tanishtirish uchun gaplarga ajratilmagan (tinish belgilari qo'yilmagan) yaxlit matn o'qitiladi; o'quvchilar bunday matnni o'qish va mazmuniga tushunish qiyin ekanligiga ishonch hosil qiladilar.

Punktatsiya semantik, sintaktik va intonatsion qoidaga asoslanadi. Bu uch asos bir-biriga o'zaro ta'sir qiladi. Xat yozuvchi tinish belgisini qo'yishda, avvalo, bayon etadigan fikrining mazmuniga asoslanadi. Nutqning mazmun tomoni gapning qurilishiga ham ta'sir qiladi. Shuning uchun o'quvchilarga tinish belgilarining qo'llanilishini o'rgatishda biror gapda tinish belgilarini qo'llashni belgilaydigan semantik-sintaktik tamoyilga asoslaniladi.

1-sinf o'quvchilari savod o'rgatish davridayoq nuqta, so'roq va undov belgilari bilan amaliy tanishtiriladi. Bolalar „Alifbe“ o'qimasalar ham, rasmga qarab gap tuzadilar. O'qituvchi ularga talaffuzda bir gap boshqasidan to'xtam (pauza) bilan ajratilishini, gapning oxirida ovoz pasayishini tushuntiradi. Bolalar, o'qituvchi topshirig'iga ko'ra, 3—5 gapli kichik matnni gaplarga ajratadilar va ular o'rtasidagi to'xtam (pauza) qilish hikoya mazmunini yaxshi

tushunishga yordam berishiga ishonch hosil qiladilar. Ular gapni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgana boshlaydilar. Bu gap oxiriga nuqta qo'yilishi bilan tanishtirish uchun mazmuniy va intonatsion asos yaratadi. Bolalarni gapni o'qishga oldindan tayyorlash uchun chizmadanfoydalaniladi. Masalan, bolalar gap tuzadilar, undagi so'zlarni sanaydilar va o'qituvchi rahbarligida chiziqlar bilan belgilaydilar:

Biz Vatanimizni sevamiz.

Bahor keldi.

Bolalar varrak uchirdilar.

Onamga yordam berdim.

O'qituvchi quyidagi mazmunda tushuntiradi:

- O'g'zaki nutqda bir gapni ikkinchisidan pauza (to'xtam) bilan ajratamiz (Har bir gapni talaffuz qilib ko'rsatadi). Kitoblarda, gazetalarda gapning tugaganini, ovozni pasaytirish va pauza qilish kerakligini ko'rsatish uchun alohida belgi — nuqta ishlatiladi.

Bir necha darsdan so'ng o'quvchilar gaplarni o'qiy boshlaydilar. Ular nuqta pasaytirish, pauza qilishga belgi ekanini tushunadilar. Kesma harflardan gap tuzishda albatta nuqtali kartochkalardan foydalaniladi. O'quvchilar gapni yozganda o'qituvchi nuqta qo'yishni eslatadi, ishni tekshiradi. Gapning oxiriga nuqta qo'yilmasa, xato hisoblanadi. O'quvchilar o'qituvchi yordamida nima uchun nuqta qo'yish lozimligini tushuntiradilar. Shunday yo'l bilan gapning oxiriga nuqta qo'yish ko'nikmasi shakllantiriladi.

So'roq va undov belgilari bilan ham savod o'rgatish davridayoq tanishtiriladi. Bolalar so'rash mazmunini bildirgan gaplarni o'qiydilar. O'quvchilar bunday gaplarni ohangga rioya qilgan holda, ya'ni gapning oxirida ovozni ko'tarish bilan o'qishga o'rgatiladi. Gapning mazmuni va intonatsiyasi so'roq belgisini qo'yishni talab etadi. Undov belgisini qo'yishni o'quvchilar gapning his-hayajon ifodalashi va alohida ohangda o'qilishi bilan bog'laydilar. O'quvchilar 2-sinfda „Gap“ bo'limi mavzularini o'rganish jarayonida nuqta, so'roq va undov belgisi haqida nazariy tushunchalar oladilar.

3-sinfda esa tinish belgilari haqidagi nazariy tushunchalar chuqurlashtiriladi. Shu vaqtdan boshlab o'quvchilar gap oxiriga tinish belgilari sintaktik asosda qo'yilishini anglay boshlaydilar. „Darak gap“ mavzusini o'rganish bilan bog'liq holda nuqta qo'yilishi, „So'roq gap“ mavzusi bilan bog'liq holda so'roq belgisi va „Undov gap“ mavzusini o'rganish bilan bog'liq holda undov belgisining qo'yilishi o'rgatiladi.

4-sinfda o'quvchilar „Gapning uyushiq bo'laklari“ mavzusi o'rganilganda sanash ohangi bilan bog'langan bo'laklarda vergulning vazifasi bilan tanishadilar. O'qituvchi ikki gapni o'qib taqqoslash bilan nuqta va vergulda ohangning qanday berilishini ko'rsatadi. Masalan, Biz ona tilimizni sevib o'rganamiz (Gap oxirida ovoz pasayadi, pauza qilinadi). Men, Ra'no, Alisher boshqa tillarni ham sevib o'rganyapmiz (Men, Ra'no, Alisher so'zlaridan so'ng ovoz bir oz pasayadi, xabarning davom etishi seziladi). O'quvchilar uyushiq bo'lakli gap tarkibidagi uyushiq bo'laklarning ammo, lekin, biroq so'zlari bilan bog'langanda vergulning ishlatilishini ham amaliy o'rganadilar. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar har xil mashqlarni ishlash orqali tire va ikki nuqtaning ishlatilishi bilan amaliy tanishadilar. Savod o'rgatish davridayoq o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini vergul, tire, ikki nuqtaning ishlatilishiga qaratadi, matnni o'qiganda bu tinish belgilariga rioya qilishni o'rgatadi. Masalan, Olma, olcha, nok - meva.

Kitob — bilim bulog'i.

Ona tili darslarida so'zlarni guruhlash mashqlarini bajarganda, o'qituvchi 1-sinf

o'quvchilarini tire va ikki nuqtaning qo'yilishi bilan amaliy tanishtiradi. O'qituvchi aniq misollar bilan sanab ko'rsatilgan so'zlardan oldin ikki nuqta qo'yilishini, har bir so'zning vergul bilan ajratilishini ko'rsatadi. Bunda o'quvchilar tinish belgining nomini aytadilar, o'qituvchi eslatmasa ham, ulardan asta-sekin foydalana boshlaydilar. Matnni yozishdan oldin punktuatsion xatoning ham oldi olinadi. Shunday qilib, o'qituvchi o'quvchilarda punktuatsion ziyraklikni o'stirib boradi. O'quvchilarga tinish belgilarini ishlatish qoidalarini to'la singdirish, ularni tinish belgilarini o'z o'rnida ongli ishlatishga o'rgatish maqsadida sintaktik-puntuatsion tahlil, tinish belgilari tushirib berilgan matnning tegishli tinish belgilarini qo'yish, ta'kidiy eslatish diktanti, bayon va inshoda tinish belgilarining ishlatilishini izohlash kabi mashqlardan foydalaniladi.

Ona tili darslarini o'qish darslari bilan bog'lash sintaksis va punktuatsiya elementlari ustida ishlashning metodik shartlaridan biri hisoblanadi. O'quvchilar bu darslarda sintaksis sohasidagi bilimlariga asoslangan holda ifodali o'qish, so'zni aniq ishlatish, o'z fikrlarini grammatik to'g'ri shakllantirishga o'rganadilar. Shunday qilib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining gap haqidagi elementar bilimlari og'zaki va yozma nutqda gapdan ongli foydalanishni ta'minlaydi. Tinish belgi muhim ahamiyatga molik mavzudir. Bu mavzuga doir mustahkam bilim, ko'nikma, malakalarni o'qituvchi boshlang'ich sinf o'quvchilarida shakllantirishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek tilida punktuatsiya. – Toshkent: O'zFAN, 1951.
2. Ona tili o'qitish metodikasi. (Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik): [K. Qosimova], S.Matchonov, X. G'ulomova, Sh. Yo'ldosheva, Sh. Sariyev. — T.: «NOSHIR», - 2009. 352 b.
3. Mambetnazarova Gozzal, Shabatova Rabig'a. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga tinish belgilarining qo'llanishini o'rgatish. Internetnet maqola. newjournal.org